

Consecințele profunde ale contactelor lingvistice

DE

Alexandru GAFTON

Zusammenfassung

Die linguistischen Kontakte, zwischen Individuen verschiedener Ethnien, welche unterschiedliche Muttersprachen haben, haben als Effekt einen Kontakt zwischen den beiden Denkweisen und den beiden sozialen Bereichen. Diese Art von Kontakte führt zu einem Austausch, welcher von den Wechselwirkungen zwischen den beiden Kulturen, die unterschiedliche Sprachen haben, den verschiedenen Denkweisen, den verschiedenen mentalen und sozialen Prozessen, den Beziehungen zwischen Sprache und Denken oder zwischen Sprache und Gesellschaft, als auch den internen Spannungen in der Sprache, gefördert wird.

Wegen diesen Wechselwirkungen, sieht sich die Zielsprache gezwungen unterschiedlichen internen Spannungen stand zu halten, was dazu führen kann, dass sie unterschiedliche Charakteristika und Anpassungseigenschaften entwickelt. Der Sprecher, welcher in dem Wechselwirkungsbereich der beiden sich in Kontakt befindenen Sprachen ist, befindet sich nicht nur in der Lage die kombinierten Zwänge der beiden zu spüren, sondern, hat auch die Tendenz der Freiheiten einer Sprache auch auf die andere zu überführen. Diese Art von Transfer bezieht sich nicht ausschließlich auf das konzeptuelle und linguistische Material, sondern kann sogar die ordnungsgemässen Regeln der beiden Systeme beeinträchtigen. Diese Tatsache bezeugt, dass derartige Kontakte im wesentlichen dynamisch, tief und organischer Art sind, sodass die Denkweise die einschränkenden Grenzen der Sprache sprengen.

Für den Sprecher, der sich in dem Gebiet eines linguistischen Kontakts befindet, bilden die Unterschiede zwischen den beiden Systemen eigentlich nur Anregungen, welche er in seiner Denkweise verwendet und die eigentlich Grenzen der beiden Sprachsysteme bilden sollten, es sind aber nicht Hürden die nicht übergangen werden können, sondern bilden eigentlich Horizonte die überschreitet werden müssen.

1. Dinamicile proprii limbii, gândirii și societății, dinamicile date de relațiile de interacțiune și interdeterminare dintre acestea generează semnificative consecințe la nivelul compartimentului lexical-semantic al limbii. Acestea pot fi ușor de constatat observând fenomenele petrecute în interiorul unei limbi, dar și studiind ceea ce se poate petrece în urma contactelor lingvistice dintre două limbi diferite. Cazul tipic este cel al contactelor lingvistice vii și libere dintre indivizi de etnii diferite, având limbi materne diferite (care, din motive de ordin istoric, politic, administrativ etc., locuiesc un teritoriu comun și aparțin unei comunități relativ unitare). Deși sensibil diferit, cazul traducerii rămîne, ca o subclasă, în aceeași sferă¹.

În aceste cadre se produc multiple contacte între cele două limbi și, pe această cale, între cele două universuri de gândire și sociale care, astfel, intră în relațiile enunțate. Acest tip de contacte este producător de schimbări generate de relațiile dintre limbă și gândire, de cele dintre limbă și societate, precum și de tensiunile interne ale limbii. Contactul viu și traducerea sînt procese ce generează și exersează interacțiuni între două limbi, dar și tipuri speciale de acte lingvistice și sociale care creează un cîmp în care au loc interacțiuni între două civilizații și culturi cu limbi, mentalități, cadre și procese mentale și sociale între care există diferențe. Datorită acestor căi de interacțiune, limba-țintă este nevoită să interacționeze cu sine însăși, tensiunile la care poate fi supusă fiind de natură să-i solicite diferite caracteristici precum și capacitățile adaptative.

Pe de altă parte, procesele (asociative și disociative) petrecute în mintea vorbitorilor depășesc cadrele unei limbi și includ libertăți și condiționări ce se constituie în cadre de interferență ale celor două limbi. Plasat la interferența limbilor în contact, vorbitorul nu se găsește doar în situația de a resimți constrîngerile combinate ale acestora, ci, luînd cunoștință de anumite condiționări ale

¹ Considerăm că, pentru perioada veche, traducerea rămîne o subclasă și întrucît aderăm la cele spuse de S. Mîndrescu în *Elementele*: „Cînd limba e în formațiune, cel ce vrea să scrie, învață limba de la popor și anume de la acea parte din popor, în mijlocul căreia a trăit. În chipul aceasta unui element, care a putut prinde rădăcini acolo, i se dă ocaziunea să crească, să înflorască și să aducă rode, dacă are fericirea de a fi cunoscut de cel ce scrie. Nu tot ast-fel stă lucrul cu stadiu de quasi fixare a limbei. Acest stadiu al limbei presupune, ba chiar pretinde de la scriitor, o cunoștere cît se pôte de perfectă a ei. Unde se învață acesta? În școle sau în tot cazul sub conducerea autorilor cari servă de model. Format în chipul acesta scriitorul, mai adăogînd la acesta și dorința de a fi înțeles și prin asta speranța de a cîștiga simpatiile cititorilor, se va feri de provincialisme, va căuta vorbe de o valoare cît mai mare, fără ca prin acesta să-i fie exclusă inspirația din popor” (p. 13-14).

acestora, prezintă și tendința de a lărgi libertățile unei limbi, în chipul celor pe care le întâlnește în cealaltă. Transferul, așadar, nu se referă în mod exclusiv la materialul lingvistic și conceptual, ci poate include chiar unele dintre înseși regulile de funcționare a sistemului. Deosebit de important, acest fapt ilustrează cu tărie că astfel de contacte sînt, prin natura lor, esențialmente dinamice, profunde, organice, gîndirea lărgind limitele puse de limbă.

După ce, ridicîndu-se împotriva dubletelor sinonimice, autorul *Țiganiadei* vorbește, în *Lexicon*, despre „nepricopsiții de tălmăci, care au introdus în cărțile bisericești cuvinte fără drept în limba română”², T. Cipariu va face cîteva observații deosebit de importante pentru discuția noastră. Acest învățat arată că: „Dicțiunea corectă stă însă nu numai în oserbarea riguroasă a formelor gramaticale și a regulilor sintactice, ci se mai recere ca și cuvintele și însemnările lor să fie curat românești, cel puțin să nu fie în contra usului recept ale limbei. (...). În contra acestei vîrți (dictio correcta, n.n.) păcătuiesc mai ales traducătorii din limbe străine, cari dedîndu-se cu limba din carea traduc, prea iușor alunecă în erori în contra limbei propriie, nu numai adoptînd cuvinte străine fără alegere și fără formă, ci și imitînd sintactica limbei străine, uneoare chiar în contra usului limbei românești, mai vîrtos dacă traducătorii se nevoiește a traduce cuvînt cu cuvînt. Din această cauză au intrat nu numai o mulțime oribile de vorbe slavice în cărțile bisericești și construcțiuni neromânești, cari prin usul continuu s-au perpetuat și au prins rădăcină afundă în usul limbei românești pînă astăzi, încît acum, pre lîngă toate nevoințele ce-și dau literații români, tot nu sînt în stare de a le smulge (...). Asemeni erori comit și cei ce s-au familiarizat cu vreo limbă străină, încît în urmă nu mai sînt în stare de a distinge ce e străin de ce e românesc (...).”³

Privind, așadar, la toate compartimentele limbii, învățatul ardelean observă că atît traducătorii, cît și cei ce vorbesc curent sau sînt familiarizați cu o limbă străină, prezintă cu putere tendința de a opera împrumuturi și calcuri, la toate nivelele. Mai mult, el observă și că uzul a două sisteme poate produce amestecul acestora, cu diferite consecințe. În *Principii* (p. 107 și urm.), A. Philippide arată care pot fi căile pe care le poate parcurge un împrumut, ce posibilități poate avea acesta. Într-adevăr, studiul realității lingvistice ne arată că, uneori, naturalizarea se petrece, alteleori nu, unele elemente adaptîndu-se, se adoptă, altele, chiar în uz, rămîn alături de sistem. Deși uzul cuprinde ambele categorii de elemente, primele s-au supus condițiilor sistemului, au renunțat la trăsăturile care le marcau apartenența la un alt sistem și au ajuns să facă parte integrantă din el, cealalte, neabandonînd respectivele mărci, rămîn să servească noul sistem oarecum din afara lui. Între aceste limite, însă, există o zonă ce nu ține nici de centru, nici de periferie. Elementele de aici participă, și ele, la uz. Deși mărcile sistemului de proveniență pot fi mai mult sau mai puțin vizibile, capacitatea acestora de a se supune anumitor cerințe ale sistemului primitiv le plasează într-o zonă de compromis. Spre deosebire de elementele care au renunțat la particularitățile incompatibile cu cerințele noului sistem⁴, precum și de cele care nu au suferit acest proces⁵, cele din urmă prezintă însușirea de a opera compromisuri rezonabile, pînă la momentul în care reușesc să-și mascheze identitatea, apartenența reală și distincțiile cu care vin în noul sistem. Acest tip de camuflaj plasează particularitățile respective sub pragul liminal, sistemul imunitar al limbii

² Apud, Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, text stabilit de Mirela Teodorescu, București, 1970, p. 175.

³ V. Timotei Cipariu, *Opere II*, ediție îngrijită de Carmen-Gabriela Pamfil, introducere de Mioara Avram, București, 1992, p. 401.

⁴ Situație mai puțin avantajoasă pentru sistem deoarece împrumutul se operează tocmai pentru a dobîndi ceva care lipsește, dar (considerat a fi) necesar. Dacă renunțarea la aspecte formale este rezonabilă, abandonul unor trăsături de ordin semantic poate conduce automat doar la simpla creștere numerică a elementelor limbii, urmată - conform principiului economiei în limbă, sistemul netolerînd luxul -, cel mult, de o ajustare semantică.

⁵ Fapt care tensionează sistemul deoarece, la nivel formal, se exercită presiuni înspre forțarea capacităților și ordinii paradigmatică, iar la nivel semantic se exercită presiuni ce pot conduce fie la reconsiderări în planul cîmpurilor semantice, fie la reconfigurări sinonimice. În cazul anterior sistemul se îmbogățește prea puțin, în acesta, în mod aparent paradoxal, sistemul se îmbogățește tot prea puțin dar, de data aceasta, deoarece reconfigurațiile și torsiunile la care poate fi supus mai degrabă nu sînt egale de cîștigul pe care l-ar aduce noul element. Chiar așa, existența și funcționarea sistemelor, în aceste condiții, arată că limba nu este un organism inteligent dotat cu mecanisme de apărare care să-i prezerve cu rigiditate identitatea, ci, mai curînd un organism cibernetic, dotat cu mari capacități adaptative, ale cărui interacțiuni și din a cărui funcționare, pe această cale adaptativă, poate rezulta chiar schimbarea radicală a sa ‘identitatea’ fiind o realitate profundă (sau doar relativă și efemeră), oricum cu esențe de natură diacronică.

primitoare nemaleacționând la ele, considerând că adaptarea s-a produs. Acest ultim fapt face ca transferul de mentalitate mai sus menționat să fie nu doar relativ lesnicios, dar mai cu seamă extrem de eficient, atât sub aspectul vitezei și al forței, cât și sub cel al efectelor și durabilității.

2. Aflați într-o astfel de situație de contact, factorii implicați (vorbitori, respectiv traducători) sînt tentați să împrumute sau/și să calchizeze elemente pe care le consideră a servi mai bine exprimării sau redării anumitor conținuturi de gîndire, afective, volitive etc. Fiind împrumutat datorită unei nevoi resimțite de către traducător sau vorbitor, cuvîntul va intra în limba primitoare cu (și pentru) un anumit sens, nuanță, uz.

Nevoia resimțită de agentul care operează împrumutul sau calcul (traducător sau vorbitor) poate fi extrem de subiectivă, minoră, chiar falsă⁶. Neputînd, însă, defini și calcula „nevoile” sistemului, ori pe cele ale normei, dincolo de orice demonstrație științifică, realitatea lingvistică - care se constituie și la care participă activ și utilizatorul obișnuit (traducător, vorbitor) - indică drept „nevoi” tot ceea ce, în urma unor automatisme și opțiuni implicite și explicite, face utilizatorul. Fie că este constrîns de sistem ori de uz, fie că un automatism se manifestă prin el, fie că optează ca urmare a unui act chibzuit, utilizatorul limbii răspunde unei „nevoi” - termen al cărui concept nu vom reuși să îl definim mai exact, date fiind generoasele limite ale libertăților din limbă⁷.

În *Introducerea la Elemente*, S. Mîndrescu⁸, operînd unele distincții vitale pentru orice studiu de lingvistică a contactelor și observînd comportamentele de împrumut de la nivelele cult și popular, arată că influența maghiară asupra limbii românilor care trăiesc alături de maghiari „n’ a încetat și nici nu va înceta, cît timp vom avea în vecinătatea noastră pe Unguri. Acest period însă nu ne dă alt-ceva de cît vorbe, cari și aceastea majoritatea rămân printre Români, cari sînt în condițiuni mai favorabile pentru primirea lor”⁹. Ideea ce decurge de aici este că, în cadrele unei conviețuiri normale, în care comunitatea se constituie din indivizii a două etnii diferite, contactele lingvistice lasă - în mod inevitabil și evident - urme durabile la nivelul majoritarilor. Astfel diferențele - mai cu seamă numerice, dar și semantice și contextuale - dintre termenii pătrunși în limba vorbitorilor români aflați în contact cu maghiarii și termenii pătrunși în limba celor care nu cunosc aceste contacte trebuie privite nu dinspre ceea ce se reține în limba tuturor românilor, ci dinspre ceea ce se reține în limba celor aflați în contact cu donatorii. Privirea dinspre ceea ce rămîne în aspectul standard (eventual și literar) al tuturor românilor nu face diferențele între rezultatele unei influențe precum cea maghiară și cea franceză sau engleză, spre exemplu.

Pentru discuția noastră, însă, relevantă este cealaltă perspectivă. Ea ne permite să decelăm nuanțele și caracteristicile latente ale unei influențe de contact direct și oferă avantajul înțelegerii faptului că, prin contact direct, se pot împrumuta (din diferite motive, pentru diferite nuanțe și valori, din considerente stilistico-retorice sau contextuale în sens larg și general) foarte multe elemente, „nevoile” vorbitorilor unei limbi aflați în contact cu vorbitorii unei alte limbi fiind mult influențate de multiple caracteristici ale acelor contacte, „nevoi” adesea lipsite de justificări pur lingvistice. Adeseori, vorbitorii aflați în astfel de contacte renunță la termenii uzuali, fără ca acest fapt să se datoreze uzurii, sensurilor (de bază, secundare, contextuale, stilistice etc.) acelor termeni.

Altfel nu ar fi explicabil de ce ar fi împrumutat și utilizat românii termeni precum *alduiesc* (existînd *binecuvîntez, urez*), *aleș* (existînd *cursă, pîndă*), *bai* (existînd *grijă, necaz, nevoie, supărare*), *bolînd* (existînd *nebun, prost*), *canceu* (existînd *cană, ol, urcior*), *celuesc* (existînd *amăgesc, înșel*), *ciopor* (existînd *adunare, ceată, cireadă, gloată, turmă*), *forostuiesc* (existînd *îmbin, înnod, lipesc*), *hatalm* (existînd *putere, silă*), *hasnă* (*folos, roadă*), *hibă* (existînd *greșeală*,

⁶ În fapt, este vorba despre acțiunea unui factor de natură pragmatico-afectivă, limba fiind un „product instinctiv al poporului întreg” (Titu Maiorescu, *Critice*, ediție de Domnica Filimon, București, 1984, p. 362), principiu care se aplică și este valabil și în cazul în care limba elimină - prin abandonarea de către vorbitor - din elementele sale, fapt prea puțin evidențiat, dar care este observat de către A. Philippide (*Principii*, p. 163).

⁷ Chiar în cazul în care o nevoie poate fi socotită ca minoră ori greșită, simplul fapt de a o califica astfel o recunoaște ca fiind o „nevoie”. Vorbitorul rămîne suveran, desigur, asta însemnînd și că girul comunității poate să nu fie acordat (lucru care se petrece și în cazul în care comunitatea recunoaște „nevoia” agentului, dar nu acceptă împrumutul - din diferite cauze ori motive, inclusiv necomunitatea de nevoie). În cele din urmă, chiar acest fapt decurge dintr-o „nevoie”, și ea fiind supusă aceluiași îndoieli.

⁸ V. Mîndrescu *Elementele*, p. 11-12.

⁹ *Ibid.*, p. 13. Prima parte a ultimei fraze este mai mult decît forțată și tendențioasă. Reținem finalul.

sminteală), *hoit* (existând *stîrv*, *mortăciune*), *ioșag* (existând *avere*, *bunuri*, *moșie*), *sucă* sau *suhă* (existând *obicei*, *nărav*, *datină*), *zar* (existând *broască*, *zăvor*) și multe alte cuvinte¹⁰. De fapt, același proces s-a petrecut și în cazul altor influențe, cu deosebire a celei slave, când românii au aruncat din limbă destule cuvinte moștenite, înlocuindu-le cu unele slave, foarte probabil în același fel procedînd și cu termeni de creștinism, moșteniți. Desigur, *filerul* e *filer* și are curs acolo, la fel *husarul*, care nu arăta ca un călăraș obișnuit sau alți termeni care se referă la niște realități specifice. Totodată, însă, nu se poate spune că *clorul* este altfel decît *pălăria*, *făgădăul* altceva decît un *birt*, o *cîrciumă* sau o *crișmă*, așa cum nu putem specula că *vremea* slavilor era diferită de *timpul* românilor, deci că ar fi existat niște diferențe între două realități, care se impuneau în acest fel marcate¹¹.

Pe de altă parte, elemente lexicale precum *chip* și *fel* nu se pot judeca din perspectiva seriilor sinonimice în care intră. Astfel de termeni au rolul de a aduce nuanțări, de a amplifica nivelul cunoașterii (reflectînd, totodată, acest proces, în noile sale dimensiuni). În acest caz, necesitatea împrumutului reflectă progresul mental, psihic, evoluția socială și lingvistică, cerințele unei comunicări în continuă rafinare, și toate acestea nu doar pentru că vechii termeni de pe respectivele poziții s-ar fi supraîncărcat sub aspect semantic.

Cele ce preced arată că, la contact, limitele terenului de joc cresc și, chiar dacă, în mod implicit, crește și numărul regulilor, în realitate, cresc și libertățile pe care vorbitorul și le asumă. Prin contact, acesta face cunoștință cu elementele unui nou sistem lingvistic, cu modalitățile acestuia de a funcționa, cu regulile care îl guvernează, cu mentalitățile pe care le vehiculează, promovează și plămăiește. Faptul acesta în sine ajunge să activeze tendința înnăscută de a utiliza cît mai multe elemente din cele la îndemînă (formă primară de acțiune entelehică), procesul de orînduire a acestora într-un sistem relativ coerent nefiind o preocupare, ci doar o activitate instinctivă, guvernată de puternicul principiu al economiei (probabil suveran al oricărei legi a Universului și al oricărei entități existente, regulator al oricărei tendințe entropice). Procesul împrumutării, la nivelul comunităților compozite sub aspect etnic este la fel de natural precum limba, și chiar dacă, în sens îngust, el se referă la un termen aparținînd altui sistem lingvistic, în realitate, acest proces constituie forma pleneră de funcționare a limbii. Cu alte cuvinte, simpla înțelegere a termenului străin și prezența acelui impuls pragmatico-afectiv pot fi de natură a declanșa procesele preliminare de adopție a termenului¹². Procesul acesta este parte a exercițiului limbii. De aceea, considerăm că, pentru vorbitorul aflat în stare de contact lingvistic, diferențele dintre sisteme nu sînt decît stimuli prin care sistemul pe care îl utilizează, mentalitatea sa, modalitățile de înțelegere a realității evoluează, granițele dintre sisteme nefiind limite de netrecut, ci orizonturi ce trebuie depășite.

3. Pe lîngă sensul etimologic (care poate fi în vigoare, caduc sau dispărut), un cuvînt activează într-o limbă cu sensul său principal (sau curent), dar și cu alte sensuri. Spre deosebire de situația evoluției fonetice - unde, în mod obișnuit, forma rezultată în urma schimbării nu coexistă cu cea anterioară, ci o elimină -, la nivel semantic, sensurile pot coexista, acumularea și ierarhizarea fiind frecvente. Printre multe alte consecințe, acest fapt permite - și chiar îndeamnă - ca elementele lexicale ale unei limbi să dobîndească, prin diferite evoluții din planurile social, mintal și lingvistic, felurite valori. Faptul acesta se poate întîlni și în cadrul procesului de traducere, cînd limba-țintă deține corespondentul lexical al termenului din limba-sursă - corespondent care, însă, nu are asigurat sensul din cea de-a doua - și care, prin traducere, se poate încărca cu diferite valori, inexistente pînă atunci acolo, dar prezente în limba-sursă. Așadar, alături de împrumutul de termeni, se înregistrează și, resemantizarea echivalențelor.

¹⁰ Multe dintre acestea utilizate împreună cu derivatele lor, și acelea dublete ale unor termeni deja existenți și uzuali în limba română.

¹¹ Cu acest exemplu, avem în vedere că, inițial, între cei doi a existat sinonimie totală, apoi a apărut tendința de separare sub aspect semantic, prin specializarea împrumutului, situație care, astăzi aproape a dispărut. Totodată, deși ele erau sinonime în momentul împrumutării, acest act arată felul strîns în care a existat conviețuire între români și slavi, doar în asemenea cazuri producîndu-se astfel de împrumuturi: nu din nevoi ale limbii, ci de socializare.

¹² Studiul EWUR arată că majoritatea termenilor de acolo sînt regionali și nu trec de zonele de influență maghiară. Faptul este întărit și de anchetele recente (vezi GR, care consemnează, printre altele, *bosorcoale*, *burian*, *canceu*, *celuit*, *hibă*).

În acest caz, în loc de a crea un alt termen pentru a reda respectivul sens (soluție care, deși nu este inexistentă, nici prea folosită nu este), traducătorul alege o altă soluție tehnică de traducere (lucru pe care îl face și vorbitorul bilingv). El forțează compartimentul lexical-semantic al limbii-țintă, încercând nu doar îmbogățirea acesteia la nivel semantic, dar și acomodarea cu/și la modalități de percepție, reprezentare și concepere a realității diferite de cele ale limbii-țintă. Faptul acesta solicită (și poate conduce la) reconfigurarea relațiilor din cadrul unor trăsături și chiar câmpuri semantice din limbă, adică la schimbări care pot fi majore. De asemenea, în alte situații, întrucât este vorba despre conținuturi de gândire care se referă la valori de sens, la nuanțe, la raporturi etc., pe care limba-țintă le exprimă mai anevoios, pe care le întrevede numai sau la care încă nu a ajuns pe deplin, aceasta devine capabilă astfel nu doar de a reconfigura unele sensuri și relații, dar și de a-și reprezenta și exprima în modalități diferite sensurile și relațiile respective. Dacă mecanismele ei adaptative funcționează în mod sănătos, ea devine capabilă în felul acesta de a atinge grade ridicate de reprezentare și exprimare a unor conținuturi nuanțate.

Firește, măsura în care limba își impune amprenta, în care gândirea în acea limbă prezintă disponibilități de a face achiziții, constituie nu doar factori de stabilitate și evoluție, opuși haosului și revoluției, dar pot fi și frâne în calea desfășurării procesului. De regulă, aceste frâne se manifestă la nivelul al doilea de cenzură a sistemului, și anume la cel al comunității - cea care girează schimbările. Totodată, se poate înregistra și situația în care sensul ori nuanța pe care contextul îl (o) impune termenului folosit să nu fie asigurat, în limba donatoare, respectivului cuvânt. De obicei, în astfel de cazuri, respectiva valoare apare - deseori, în mod destul de latent - la termenul corespondent din limba primitoare. Este un tip aparte de calc de semnificat, prin care termenul împrumutat - nu neapărat în procesul respectivei traduceri - se încarcă cu valori sugerate de sistemul în care se face traducerea, dar inexistente în limba din care s-a împrumutat termenul. Desigur, din perspectiva strict traductologică, acesta este un caz de interpretare, care poate fi chiar un abuz. Opțiunea ca proces ține de cunoașterea limbii de către utilizator, dar și de nevoile resimțite de către acesta, uzul fiind factorul care încearcă a i se impune utilizatorului și pe care acesta poate încerca sa-l influențeze. În cele din urmă, prezența seriilor sinonimice, generate de existența nuanțelor de sens și a valorilor contextuale diferite (avem în vedere că sinonimiile absolute sînt extrem de rare, pur accidentale și, de obicei, diacronice) - posibilitatea, pusă în act, de a opta pentru diferite cuvinte - nu numai datorită formei, spre evitarea repetițiilor, ci și din considerente de ordin semantic și stilistic - indică nevoi reale ale utilizatorilor limbii.

Sensurile pot căpăta nuanțe și pot suferi înnoiri. Mai ales în cazul contactelor vii - cînd limbile rămîn în contact și după momentul împrumutării de material lexical sau de sensuri -, situația termenului împrumutat are șanse de a nu rămîne exclusiv la îndemîna noului sistem, adică neinfluențată de fenomenele din limba donatoare. Astfel, dacă împrumutul s-a produs și a căpătat girul comunității, și dacă, în limba donatoare, termenul respectiv a suferit oarecari modificări sau evoluții la nivel de sens, este posibil ca acestea să se reflecte și la nivelul situației termenului corespunzător din limba primitoare. Cînd cele două limbi păstrează contactul, acesta potențează durabilitatea valorilor termenului împrumutat; interferența dintre cele două limbi nu înseamnă doar că una poate împrumuta de la cealaltă. Procesul interferenței este răspunzător și de producerea unor eventuale înnoiri petrecute cu acel cuvînt și transferate celui împrumutat, ori cu punerea la adăpost a cuvîntului față de unele evoluții ce se petrec în limba primitoare și care ar afecta sensul (uneori chiar forma) termenului împrumutat.

Sub aspect fonetic se poate avea în vedere un caz precum cel reprezentat de rom. *viclean* (< magh. *hitlen*). Grupul consonantic *tl* este unul pe care încă vorbitorii latinei populare aveau dificultăți în a-l rosti, transformîndu-l acolo unde aparea în mod accidental (*vetulus* > *vetlu* > *veclu*). Vorbitorii români moștenesc această deprindere articulatorie și rostesc în consecință (sl. *tlaka* > *clacă*). (Nu privește discuția de față prezența, astăzi, a grupului *tl* în unele elemente neologice.) După împrumutarea de către română a magh. *hitlen*, acesta a suferit firești modificări fonetice, în concordanță cu cerințele sistemului fonetico-fonologic al românei. Deși adaptarea la nivel fonetic și morfologic se produce destul de repede, uneori instantaneu, vechile texte românești oferă exemple nu doar ale căutărilor limbii române în încercarea de a găsi configurația optimă a

acestui împrumut (*hiclean, ficlean*), dar și cazuri precum (*hitlen, hitlean, hitleşug, hitlenşug*)¹³. Aceste forme nu fac decât să reflecte forța pe care prezența unei influențe maghiare vii a putut-o exercita asupra vorbitorului român și asupra nevoilor sistemului limbii române. Presiunile dinspre compartimentele fonetico-fonologic și morfologic au o forță constrângătoare coplesitoare, incomparabilă cu cea a altor compartimente, aici aflându-și locul nu doar mărcile identitare ale unei limbi, ci și ordinea cea mai riguroasă din întreg sistemul.

Lucrul acesta poate fi verificat și cu ajutorul unei observații empirice, pe cât de banală, pe atât de puternică în consecințe, deoarece se plasează la nivelul cel mai profund al limbii. Corectorul numit ironie funcționează perfect în cazul unor rostiri, când este vorba despre abateri de la norma colectivității, dar poate fi inexistent când abaterea se referă la sens. La acest ultim nivel, asocierile sînt permise și dificil de contestat (lucru ce se învață în timp, deoarece copiii încă prezintă tendința de a se raporta exclusiv la sensurile pe care le cunosc, tratîndu-le cu rigoarea pe care doar formele o permit). Observația nu se poate face și în cazul formelor, ele nepermițînd acest lucru, căci ele conferă identitate, și încă într-un mod riguros. Probabil că acesta este și motivul pentru care nimeni nu sancționează o aberație precum *decît* pentru *doar, numai*, în vreme ce toți zîmbesc ironic în fața rezultatului unei evoluții firești cum este *chiatră* pentru *piatră*.

Chiar dacă, așadar, cele două limbi se află în contact prin vorbitorii lor (caz valabil și pentru traducători), compartimentele fonetico-fonologic și morfologic ale limbii primitoare au o mare forță în a impune cerințele respectivei limbi. Odată cu intrarea, prin împrumut, a unui cuvînt într-o limbă, acesta poate suferi „abateri” de la forma sa, în raport cu limba donatoare. În fapt, acestea sînt o marcă a normalității, întrucît aceasta este însăși modalitatea prin care se desfășoară procesul de naturalizare, condiția esențială a sistemului, impusă unui împrumut pentru a supraviețui în limba primitoare ca element propriu, adaptat, organic.

4. Lucrurile nu stau întocmai la nivel lexical-semantic. Aici, cadrele sistemului nu mai au rigoarea de la nivelele fonetic și morfologic, sensul lexical fiind mult mai încărcat de gândire și mai puțin supus imperiului formei. Intrarea în relație, a elementului împrumutat, cu sensuri și cuvinte din limba primitoare (sinonimie, antonimie, de aici sensuri contextuale, apoi încadrarea în cîmpuri lexical-semantice), poate crea „abateri” de la sensurile, nuanțele și uzurile înregistrate pentru același cuvînt în limba donatoare.

Apariția nuanțelor de sens și chiar a evoluțiilor de sens (îngustarea, generalizarea, feluritele tipuri de specializare, schimbarea) decurg din nevoile limbii primitoare, date de tot felul de fenomene apărute în procesul de reproducere a limbii, precum asocierile, sugestiile, chiar la nivel de notă semantică, presiuni de context, relațiile sintagmatice (în special adaptarea la nevoile de comunicare - sensurile noi fiind mai susceptibile de a răspunde unor nevoi de moment, adică de a se modifica)¹⁴, presiunilor paradigmatică (termenii căutîndu-și și definindu-și poziția și forța în sistem), și, desigur, și de mișcările petrecute la nivelul gândirii și al referentului. În același fel, un termen împrumutat poate suferi modificări la nivel semantic, date de felurite „nevoi” resimțite de vorbitor sau de sistem sau date doar de nivelele de dezvoltare ale acestora. Dacă, de pildă, sfera semantică a unui termen este limitată de cele ale altora, în limba primitoare, tocmai împrumutul poate declanșa procese intuitiv-cognitive care să dezvolte alte sfere semantice (sau unele congruente), pe seama aceluiasi termen - cel tocmai împrumutat.

Pe de altă parte, compartimentul lexical-semantic se arată incomparabil mai deschis, mai suplu și mai predispus în a suferi în continuare eventuale influențe dinspre limba donatoare. În fapt, în cazul în care contactul dintre cele două comunități de vorbitori este relativ strîns, mulți dintre factorii mai sus menționați pot acționa și dinspre limba donatoare.

4.1. Un prim caz pe care îl avem în vedere este cel al rom. *beteag* < magh. *beteg*. Studiind dicționarele, acestea prezintă o situație relativ unitară. Astfel, TRDW dă două sensuri, primul ‘mit einem (körperlichen) Gebrechen behaftet’ și înșiră posibilități care trimit către infirmitate („beteag de o mînă, de un picior, de un ochi”), cel de-al doilea, precedat de precizarea

¹³ Vezi și cazul lui *meșterșug*, trecut - tot ca urmare a unor presiuni dinspre sistemul fonetico-fonologic al limbii române - la *meșteșug* și chiar al rom. *seamă* < *samă* (magh. *szam*), modificat, pînă la urmă, tot din considerente de ordin fonetic (totuși, local, se înregistrează încă *sămălui* ‘a evalua, a aprecia’ și *sam, samă* ‘cîntătime’ - vezi GR).

¹⁴ Nevoile de moment constituie un factor de presiune foarte important, girul ulterior al comunității pecetluind apoi schimbări petrecute ca urmare a unor necesități.

„Tr.Ban.Criș.Maram.”, este ‘krank’¹⁵. Sensurile și distribuția areală a acestora se regăsesc ca atare în DA: ‘malade’, ‘maladif, infirme, estropié’, împărțite, însă: primul pentru „Transilv. și Ban.”, celălalt pentru „România”¹⁶. *Dicționarul limbii române literare contemporane*¹⁷ înregistrează ca prim sens ‘care are un defect, o infirmitate; schilod, infirm’, al doilea sens fiind ‘bolnav’, cu precizarea „Transilv., Ban., în opoziție cu *sănătos*”, iar sub *beteag*, *Dicționaru* lui A. Scriban dă doar etimonul cu sensul său, după care trimite la *vătămat, infirm*. În mod semnificativ, DVL, nu conține pe *beteag* (sau derivate), dar înregistrează *boală* ‘infirmitas’ și *bolesc* ‘infirmior’¹⁸.

Dicționarul etimologic al limbii maghiare pe care l-am consultat¹⁹ dă sub *beteg* sensurile ‘aeger, aegrotus, krank, schlecht’, derivatele mergând pe sensurile corespunzătoare. Este de remarcat că termenul a fost preluat și de alte limbi aflate în contact cu maghiara, precum croata, unde, alături de sensul ‘aeger’, se înregistrează și ‘vitiosus’, precum și de către slovenă, unde se înregistrează ‘leidend’ și ‘krank’. Aceste sensuri, însă, sînt proprii termenului maghiar, fapt cel mai bine demonstrat prin aceea că respectivele nuanțe apar și în finlandeză. Așadar, termenul maghiar a fost împrumutat de diferitele comunități cu care maghiarii s-au aflat în contact, dar fiecare s-a centrat pe împrumutul semantic, conform nevoilor sale de exprimare, acestea în relație și cu evoluția respectivei comunități. Totodată, păstrarea relației cu populația donatoare a condus la păstrarea nealterată a semantismului respectivului termen. În ceea ce privește situația din română, lucrarea lexicografică maghiară citată ne spune „oláh *beteag, betég*, ‘mit einem körperlichen gebrechen behaftet, krank’”, pentru *betejesc, betejie, beteșug* trimițînd la TRDW.

Extrăgînd cîteva exemple din vechile texte românești, constatăm că termenul în discuție și derivații sînt bine reprezentați: „Aceasta așa trecînd, spuseră lu Iosif că tată-său ară fi *beteag*” (PO, *Gen.*, 48, 1) (magh. *beteg*); „Gol și m-ați îmbrăcat, *beteag* și m-ați socotit” (NTB, *Mt.*, 25, 36); „Iară cînd fu sara într-apusul soarelui, aduseră cătră el pre toți *beteagii* și îndrăciții” (BB, *Mc.*, 1, 32); „Și acolo este multă vindecare *betegilor* de toate bolile, cine ar merge acolo” (CPLR, *Blajini*, 65, 3-5). Alături de acestea, însă, se mai pot cita: „Și-i fu în zilele acealea de *boală*, ei, a muri” (NTB, *FA*, 9, 37); „Că pre mulți vindecă, cît năvăliia spre el, ca să să atingă de el, cîți avea *boale*” (NTB, *Mc.*, 2, 10); „El luo slăbiciunile noastre și *boalele* noastre purtă” (NTB, *Mt.*, 8, 17); „și mai chear arată că n-au fost *boală* așaș, ce muncă drăcească” (CCî, 82, 13-14) „nime nemica nu-i putea strica, numai acea *boală* ce-l dosădiia și-ntru aceea se svîrși” (MOXA, 133^f/4-5); „iară deaca se naște coconul, atunce sau olog se face, sau gubav, sau altă *boală* dobîndește pe trup” (LEGI Munt., 577, 7-8); „Pre *bolnavi* vindecați, pre gubavi curățiți, pre morți înviiți, pre draci îi scoateți” (BB, *Mt.*, 10, 8); „Pre *bolnavi* vindecați, pre gubavi curățiți (...)” (NTB, *Mt.*, 10, 8); „toate *boalele* ce am pus în Eghiptet nu voiu aduce pre tine nici una” (PO, *Ex.*, 15, 26) (magh. *betegség*). Deși ultima situație poate uimi cel mai mult, deoarece avem a face cu un text tradus din maghiară, într-o zonă de influență maghiară, substantivul *beteșug* existînd în română (singurul dintre derivați care nu este format pe teren românesc, ci împrumut al magh. *betegség*) astfel de alternanțe, în cadrul aceluiași text, între termenul de origine maghiară și cel de origine slavă ne arată că: a) ambii termeni erau cunoscuți respectivilor vorbitori și comunităților cărora li se adresau textele și b) aceste alternanțe reflectă niște opțiuni ale traducătorilor. Opțiunile, însă, nu se judecă la fel deoarece nu au aceeași valoare. Autorii NTB procedează în mod curent prin renunțarea la regionalisme (chiar la cele foarte răspîndite și larg cunoscute în Ardeal, dar mai puțin sau deloc uzuale dincolo de munți), căci „cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sînt buni carii împlă în toate țările, așa și cuvintele acealea sînt bune carele le înțeleg toți; noi drept aceia ne-am silit den cît am putut, să izvodim așa cum să înțeleagă toți”. Deși la o altă scară, cu aproape 70 de ani înainte, PO procedează asemănător. Cît despre textele din afara arcului carpatic, acestea pot înregistra ambii termeni și, de regulă, cel de origine maghiară se referă la o infirmitate. Afirmatia

¹⁵ TRDW s.v. *beteag*.

¹⁶ DA, t. 1, fasc. VII, *Bîndoc-Bine*, București, 1911, s.v. *beteag*.

¹⁷ Dimitrie Macrea, Emil Petrovici (coord.), *Dicționarul limbii române literare contemporane*, vol. I, A-C, București, 1956, s.v. *beteag*.

¹⁸ GR consemnează *beteag* și *îmbetegi*.

¹⁹ Gombocz Zoltán, Melich János, *Magyar etymologiai szótár, A1-érdem*, Budapest, 1914-1930, s.v. *beteg*.

aceasta se poate demonstra și cu ajutorul unor texte care conțin derivați: „**Boala** amu iaste în multă vreme chinuire, iară *betejala* în puținea vreme e slăbire trupului” (CCî, 211, 29-30); „d-amu avea vreo *betejală* întru sufletele noastre, întâi să curățim aceaia” (CCî, 12, 10-12); „eu viiu să mă vindec de *betejala* trupului” (CCî, 59, 30); „Atunce Theodul scoasă năframa și o desface și află cărbunii aprinș (...). Că nice leac n-au dogorit, nice *au betejit* năframa” (VS, 134, 18-19); „Și porunca legii iaste să petreacă neștine drept, iară alt pre nimea *să nu betejască*” (LEGI Munt., 74, 38-39); „Și, *nebetejindu*-i focul nemică svîntului Iulian și cuconului Chelsie, beliră pieile de pre cap” (VS, 222, 13-14); „aflară moștiile lor întregi și *nebetejite*, că nice părul nu le-au *betejit* să ardă” (VS, 150, 37); „Cine-ș va bate joc sau va rîde de orb, sau de șchiop, sau de surd, sau de alte *betejuni*, acela să se afurisească” (LEGI Munt., 394, 24-25). După cum se observă, derivatul din termenul maghiar se referă la afecțiune privită ca atingînd doar o parte, ceea ce se întărește și prin utilizarea metaforică a termenului (cu referire la suflet, la năframă).

În *Elementele* (p. 139) S. Mîndrescu arată că „Peste Carpați cuvîntul *beteag* este zîlnic întrebuițat, întocmai cum e în România, *bolnav*. Sinonimul său *bolnav* cu accentul pe prima silabă în unele părți are un sens specific, dîndu-se celui *bolnav* de o boală aproape incurabilă, venerică sau unui schilod, și subst. *boală* însemnă o bôlă venerică sau ori-ce boală constată de popor ca contagioasă: boală la vite etc. *Beteag* și *beteșug* se aplică mai ales pentru bôle mai ușore, cari se pot spune tuturor, nu și pentru cele secrete. De aici avem și subst. *betegie*: infirmité”. Sub *beteșug*, același autor ne informează: „Cuvîntul *beteșug* – *betegșig* și *beteșig*, cu tôte că se aude în tôte părțile locuite de Români, totuși mai des e întrebuițat în țările supuse Austro-Ungariei” (p. 140).

Aceste afirmații pot fi întărite și cu ajutorul materialului oferit de ALR. Astfel, în ALRI₁ harta *bolnav* (132) *beteag* și *bolnav* au o distribuție cât se poate de sugestivă și de limpede: primul are curs în tot Ardealul, în Banat și vestul Olteniei, precum și în puncte din Moldova și Bucovina, restul revenind celui de-al doilea termen²⁰. ALR II, harta *bolnăvicios* (4162) ne arată cum *betegos* și *bolnăvicios* își împart, cu cîteva excepții, teritoriul, cel de-al doilea avînd uz sub o linie care pleacă de la Porțile de Fier, trece prin Brașov, străbate sudul Moldovei, pînă la Cetatea Albă (unde apare *boliac*), restul teritoriului aparținînd lui *betegos*. În același *Atlas*, MN *Beteag de picioare* (4178), indică, pe lîngă multe alte modalități de denumire (*cotonog*, *dablăgit*, *olog*, *șontorog*, *reumatism*, *stricat*, *pedestru*), și pe cele două, *bolnav de picioare* (punctele 182, 346, 349, 353, 520, 551, 876) / *beteag de picioare* (punctele 47, 102, 192, 399, 431, 455, 478, 537, 662, 762, 791, 836, 872, 899). În sfîrșit, în ALR II, MN, *Femeia naște* (2648), *a beteji* apare în foarte multe puncte Transilvania pentru *a naște*. Faptul este observat și de către autorii DA care, pe lîngă sensurile ‘rendre malade’, ‘tomber malade’ (în „Transilv. și Ban.”), „devenir maladif ou infirme, languir’ (în Mold.)” și cele figurate ori derivate, notează ca special sensul ‘accoucher’: „(Transilv., rar; ungarism) «Se zice despre muieri, cînd nasc prunci». LB. *Betejită* = femeie lăuză. (Lancrăm, comit. Sibiului. Com. T BLAGA)” Pentru acest sens se trimite la „ung. *le-betegedni* ‘a naște’, *beteg-ágy* ‘naștere’”²¹. Sensul este indicat și în EWUR: „*betegită*, *betejită* ‘Wöchnerin, accouchée’ (Galdi, DVL 85); Femeie *betejită*, *gzermek-ágyas aszszony* (Mócok, Stan 27)”²². Uzul acesta nu face decît să arate că, în respectivele regiuni, maghiarismul copleşte slavonismului corespondent.

Din cele ce preced se pot extrage cîteva concluzii ce pot fi considerate ca întemeiate pe o documentație suficient de largă. Sensul cu care termenul de origine maghiară a intrat în română era ‘bolnav’. După ce s-a răspîndit și în zona de influență slavă, el a intrat în concurență cu *bolnav*, ceea ce a făcut ca *beteag* să-și îngusteze sensul și să însemne ‘infirm’, ‘schilod’, fapt evidențiat cu pregnanță de combinațiile în care acesta apare în mod curent și obișnuit (*beteag de o mîină*, *de un picior*, *la cap*), precum și de sensul derivatelor, care trimit aproape exclusiv la sensul ‘infirmitate

²⁰ Sugestivă pentru discuția noastră este și întrebarea anchetatorului pentru harta *doctorie* (109): „Cînd ești **bolnav** (**beteag**) ce cumperi de la **farmacie** (**potică**) ca să-ți treacă *boala*?” (s.n.).

²¹ DA, t. 1, fasc. VII, *Bîndoc-Bine*, București, 1911, s.v. *beteji*. V. și Florea Mureșanu, *Cazania lui Varlaam 1643-1943*, Prezentare în imagini, Cluj, 1944, p. 217, unde se dau: „*beteag*, *betegos*, adj. neputincios, infirm, bolnav. *S’a betejit* = a născut”.

²² EWUR s.v. *beteag*.

(la unul sau mai multe dintre membre'). Faptul, însă, este valabil doar pentru teritoriul românesc aflat sub influență slavă. În zona românească de influență maghiară, termenul *beteag* este utilizat pentru a reda sensul generic 'bolnav'. Situația nu poate fi pusă exclusiv pe lipsa, în respectiva arie, a unei influențe slave, ori a forței reduse a acesteia. Având în vedere că în discuție este un sistem lingvistic unitar, coerent, ale cărui vase comunicante funcționează în mod eficient, irigând întregul său teritoriu - limba română -, lucrul acesta se datorează și contactului cu limba maghiară, produs prin intermediul populației active de limba maghiară. Cu alte cuvinte, diferite nevoi au condus la împrumutarea termenului, fapt girat de comunitate prin preluare și adoptare. Acest moment, însă, al contactului lingvistic româno-maghiar nu s-a încheiat astfel și aici. Prezența activă, în continuare a contactelor dintre cele două comunități, interferența dintre ele a devenit un factor care nu a permis o modificare semantică ce nu era imperioasă pentru română și care să contravină situației din limba comunității în contact cu cea românească din respectiva zonă. Acest contact viu este cauză principală care a ferit sensul cuvântului de orice modificare contrară situației din limba maghiară, așa cum același contact viu este și cauza pentru care, deocamdată, la acei vorbitori, termenul *beteag* funcționează intact, relativ ferit și de concurenți (adică de adoptarea generalizată a termenului *bolnav* și marginalizarea prin îngustare de sens a termenului *beteag*).

4.2. Deși încadrabil în această primă categorie, cazul următor participă aici într-o modalitate aparte. Limba română cunoaște verbul *a îngădui*, împrumutat cu câteva sute de ani în urmă din maghiară. În această limbă, vb. *enged* are a reda concepte precum: 'a lăsa, a permite, a ceda, a concede', 'a (se) destinde, a scădea în intensitate, a se potoli, a se muia, a se alina', având capacitatea de a intra în felurite combinații al căror nucleu de sens merge pe aceste direcții. Dicționarul etimologic consultat dă următoarele sensuri: 'obedire, parere, gehorchen, folgen', 'cedere, desinere, nachgeben, nachlassen, weichen', 'concedere, permettre, erlauben, zulassen, überlassen, gestatten', 'condonation, venia, verzeihung, vergebung', 'oboediens, obtemperans, gehorsam, nachgiebig', 'lágý enyhe', 'indulgere', 'concession, licenz, bewilligung', 'blocare, reconciliare, mitigare, expiare, mollire, weich machen, erweichen'²³. La rîndul lor, numeroșii derivați, dintre care amintim pe cei mai importanți, exprimă aceleași sensuri: *engedékeny* 'indulgent, condescendent, deferență, conciliant'; *engedelem* 'concesiune, permisiune, autorizare'; *engedelmes* 'ascultător, supus, indulgent'; *engedelmeskedik* 'a asculta, a se supune, a se pleca'; *engedelmeskedő* 'ascultător, supus, plecat'; *engedő* 'flexibil'; *engedetlen* 'neascultător, nesupus, neascultare, nesupunere'; *engedély* 'autorizație, concesiune'²⁴. Sintetizînd sensurile de mai sus, se poate ajunge la nucleul comun, care este 'permisiunea, toleranța, concesiia', sub unul dintre aspectele material, fizic, mental, psihic.

Pentru verb, dicționarele românești notează sensurile: 'a permite, a da voie, a încuviința, a lăsa, a admite, a tolera', a aștepta, a avea răbdare', 'a păsui, a zăbovi', pentru substantive (*îngăduială* și *îngăduință*) notînd: 'toleranță', 'încuviințare, permisiune', 'indulgență', 'bunăvoință', 'pășuire'²⁵. Sensurile notate în DA sînt: 'a permite, a lăsa, a da voie, a încuviința', 'a admite, a consimți, a tolera', 'a ceda, a fi conciliant, a mai slăbi, a mai conțeni', 'a ierta, a absolvi, a mîngîia', 'a avea răbdare, a aștepta', 'a zăbovi, a întîrzia', 'a se domoli, a se stapîni, a se înfrîna', 'a fi mulțumit cu..., a se învoi cu (ceva, o situație)', 'a imita'. Sensurile derivatelor nu ies din coerența semantică a verbului și nici situațiile în care verbul cunoaște întrebunțări reflexive, cu

²³ Gombocz Zoltán, Melich János, *Magyar etymologiai szótár, A1-érdem*, Budapest, 1914-1930, s.v. *enged*.

²⁴ Vezi *Dicționar Ungur-Român, Magyar-Roman szótár*, s.l., s.a., s.n., *Magyar-Román kéziszótár. Iskolai és magánhasználatra*. Irta Dr. Crișlân János. Sajtó alá rendezte Putnok Miklós, Budapest, 1895, Lauffer Vilmos Kiadása, *MAGYAR OKLEVÉL SZÓTÁR* Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota Istvan. A magyar tudományos Akadémia Megbízásából Szótárrá Szerkesztette Zolnai Gyula, Budapest, 1902-1906, *Dicționar român-maghiar și maghiar-român* compus de Dr. Victor Cheresșteșiu, profesor în colaborare cu Anton Valentiny, Partea II: maghiar-român, volumul 1: A-K, Cluj, Tipografia Corvin, 1927, p. 634, *Magyar-román Szótár. Dicționar maghiar-român*, Editura Științifică, București, 1961, EWUR, s.v. *îngădui*.

²⁵ Dimitrie Macrea, Emil Petrovici (coord.), *Dicționarul limbii române literare contemporane*, vol. II, D-L, București, 1956, s.v. *îngădui*.

sens reciproc²⁶. Autorii acestei lucrări lexicografice mai observă că „În regiunile mai influențate de limba ungurească - Transilv. și Mold. - el (vb. *îngădui*, n.n.) era întrebuințat - și se întrebuințează și astăzi - și în accepțiuni necunoscute limbii literare și celei comune”²⁷.

În textele vechi românești, termenul în discuție apare cu mai multe valori, cea mai răspândită ca pondere fiind cea de bază, ‘permisivitatea, toleranța’: „Iaca, nu *îngăduiaște* Domnul cum să rodesc, rogu-te întră la slujnică, doară prin ea dobîndi-voiu ficior” (PO *Gen.*, 16, 2); „Era acolo o turmă de porci mulți, păsînd în măgură, și rugară pre el ca să-i sloboază pre ei să între în ei, și *îngădui* lor” (NTB, *Lc.*, 8, 32); „pentru că n-au dat lor *îngăduială* să calce în țara lui” (BB, *IMacabei*, 12, 25); „Fă izbîndă la omul acesta și în tabăra lui, și să cază în sabie; adu-ț aminte de hulele lor și nu le da lor *îngăduială!*” (BB, *IMacabei*, 7, 38); „pentru aceaea rogu-te cu multă *îngăduială* să mă auzi” (BB, *FA*, 26, 3); „Cînd se va prileji vreun dobitoc să-i fie a fâta și va naște pre locul altuia, iară acela cu locul nu-i va *îngădui*, ce o va goni de grabă de o va osteni, sau de o va lovi cu ceva și dentr-aceea osteneală sau lovitură se va prileji de va lepăda, atunce *neîngăduitoriul* să plătească vita” (LEGI Munt., 286, 12-15).

Ușor deosebită de simpla ‘permisivitate’ și ‘toleranță’, dar, totuși, foarte apropiată este ‘acceptarea, concesiia’: „Dobitocul lor și bunătatea și tot săva ce au ei al nostru va fi, numai cum pre aceasta să *îngăduim* și cu noi să poată lăcui” (PO, *Gen.*, 34, 23), apoi ‘atenuarea’, ‘slăbirea încrîncenării’: „*Îngădui* drept aceaia Domnul cum să nu facă acel rău, care dzisease că va face pre dihanie” (PO, *Ex.*, 32, 14).

Următoarele situații pot fi încadrate în categoria ‘permisivitate’, fiind forme de manifestare a acesteia. În mod obișnuit, în astfel de cazuri utilizatorii limbii nu operează respectivele distincții cu precizia care le-ar permite disjuncția. Este vorba despre mai multe șiruri de sfere semantice, care se grupează în mănunchiuri. Primul: ‘înduplecarea’, ‘iertarea, cruțarea, absolvirea’, al doilea: ‘amînarea’, ‘zăbobveala’, ‘întîrzierea’, al treilea: ‘îndurarea’ (în sens pasiv), ‘răbdarea’.

Cazurile concrete se înșiră după cum urmează: ‘înduplecarea’ în „Iară unii să întăria și nu vrea să *îngăduiască*, grăind rău de calea Domnului, înaintea oamenilor, depărtîndu-să de la ei, despărți pre ucenici, în toate zilele priticindu-să în scola a unui tirean” (NTB, *FA*, 19, 9); ‘iertarea, cruțarea, absolvirea’, în exemplele: „Iară cui *veți îngădui* ceva, și eu *îngăduesc*, că și eu ce *am îngăduit*, căruia *am îngăduit*, pentru voi am făcut, înaintea feței lui Hristos, ca să nu fim cuprinși de Satana” (NTB, *2Cor.*, 2, 10); „Și neavînd ei să plătească, amîndurora le *îngădui*” (NTB, *Lc.*, 7, 42)²⁸; ‘amînarea’, ‘zăboveala’, ‘întîrzierea’ în: „Deci, venind împreună ei aicea, *îngăduială* nemică făcînd, și a doa zi șazăînd la divan, porunciu să să aducă omul” (BB, *FA*, 25, 17); „de la Tiros am sosit la Ptolimaida și, sărutînd pre frați, *am îngăduit* o zi lîngă ei” (BB, *FA*, 21, 7); „Iară Simon, și el au crezut și botezîndu-se *era îngăduind* lîngă Filip și vazăînd seamne și puteri mari făcîndu-s<e>, să mira” (BB, *FA*, 8, 13)²⁹; „Și tot întunearecul la el să *îngăduiască*” (BB, *Iov*, 20, 26); „Vai, ceia ce să scoală dimeneață și gonesc îmbătarea, cei ce *îngăduiesc* tîrziu, pentru că vinul opări-va pre ei” (BB, *Isaia*, 5, 11).

Tot aici am include și o subclasă, distinctă prin cel puțin o nuanță, ‘persistența’: „Haraci la înălțime stîndu în preajma vîntului *nu vor îngădui*; așa și inima fricoasă pre cuget nebun în preajma a toată frica *nu va îngădui*” (BB, *Is. Sir.*, 22, 19).

²⁶ DA, *F-I*, t. 2.1., București, 1934, s.v. *îngădui*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Chiar dacă exemplele pe care le-am prezentat aici provin dintr-un text ardelenesc, întrucît ele ilustrează o formă general-umană a ‘permisivității’, ‘înduplecarea și iertarea’, și întrucît, termenul din maghiară nu implicitează mai mult decît cele ale altor limbi ‘iertarea’, nu se pot extrage de aici concluzii - care să nu fie speculative - ce-ar susține o relație o separație între aria de proveniență a exemplurilor și presupuse modificări de sens determinate de influența maghiară.

²⁹ Distincția, necesară și utilă într-un text religios - chiar dacă neimpusă de sistem, dar liberă de a fi impusă prin uz și sub aspect stilistic - între cele trei ar fi că, deși toate pot fi intenționate, doar la primele două intenția poate fi bună ori, în cel mai rău caz, dintr-o scuzabilă neglijență, în vreme ce ‘întîrzierea’ este caracteristică omului păcătos și consecință a păcatului. Faptul acesta este vizibil și în exemplele de pînă acum, unde ‘amînarea, zăboveala’ se subsumează, în realitate, ‘permanenței, stăruinței’ elemente devenite pozitive prin context. Este unul din acele cazuri în care, prin persistența utilizării termenilor în anumite contexte, termenii se tincturează cumva, pozitiv sau negativ.

În sfârșit: ‘îndurarea’ „Iară el *îngăduia* durerile, și huliia nevoia, și răbda muncile; bătîndu-se, biruia, pre ceia ce munciia, bătrînul” (BB, *Iosip*, 1145a, 16-18); „Dragostea mult *îngăduiaște*, îmbunează, dragostea nu răvneaște, dragostea nu să semeteaște, nu să fălește” (BB, *ICor.*, 13, 4); ‘răbdarea’ „Toată bucuriia socotiș, frații miei, cînd la multe fealiuri de dodeiale veș cădea, știind că ispita credinței voastre lucrează *îngăduială*” (BB, *Iac.*, 1, 2-3); „*Îngădui* sufletul meu la cuvîntul tău, nedejdui sufletul meu pre Domnul” (BB, *Psalmi*, 129, 5) [unde răbdarea este o așteptare fermă, plină de credință, precum în: „Și *îngăduind*, veș lua den roadele pămîntului” (BB, *Num.*, 13, 21)].

Totodată, ‘permisiunea, îngăduința, toleranța’ pot genera forme de acțiune, care se identifică prin nuanțe contextuale, precum ‘comportamentul sau tratamentul (favorabil, prielnic)’: „Ca vecenrului, ca frate nostru așa *îngăduiu*” (PH, 34, 14).

Fără a fi independentă de ‘permisivitate’, o formă extinsă și o manifestare concretă a ‘răbdării’ este ‘așteptarea’, căci, permisiunea, concesiia, toleranța înseamnă și răgaz, timp pus între individ (care capătă, astfel, și înalte calități umane) și realitate: „*Îngăduind îngăduiu* pre Domnul și luo aminte mie” (BB, *Psalmi*, 39, 1); „Pre mine *îngăduiră* păcătoșii ca să mă piarză” (BB, *Psalmi*, 118, 95); „Și *îngăduind* încă șapte zile, iarăș trimise afară pre porumb den chivot” (BB, *Gen.*, 8, 10); „Că Ție, strașnicului și iubitoriului de om giudeș, șerbii Tăi plecară capetele și înduplecară cerbicile, nu de la oameni așteptîndu-ș agiutori, ce a Ta așteptînd milă și a Ta *îngăduind* mîntuînță” (*Dosoftei*, 231, 16-19).

În coerență cu cele de mai sus, dar, iarăși, neidentificîndu-se cu ele, se află și situațiile care ilustrează sensuri a căror rafinare este destul de dificilă. Astfel, ‘permisiunea, toleranța’ pot lua forme precum: ‘ascultarea’, ‘acceptarea/ urmarea/ îndeplinirea cuvîntului, a spuselor’: „Nu-ți fie greu de fecior și de slujnică; în tot ce va zice Sara *îngăduiaște* ei, că în Isaac chie)ma-se-va sămînța” (PO, *Gen.*, 21, 12); „Să mie *îngăduiești*, rogu-te, ia de la mine banii carii dau drept acest pămînt și mortul meu acoloa voiu îngrupa” (PO, *Gen.*, 23, 13); „Drept aceea că Avraam *au îngăduit* glasului meu și au ținut giudecarea mea și porîncile mele, tocmeala mea și legea mea” (PO, *Gen.*, 26, 5); „Tu veri fi, drept aceea, purtătoriu de grije casei mele, și toți oamenii miei *vor îngădui* cuvîntului tău, numai cu scaunul crăiei mele te voiu întrece pre tine” (PO, *Gen.*, 41, 40); „Iartă-ne toată greșala cea în voie și cea fără voie, svințește-ne sufletele și trupurile și dă-ne în preacuvînță a sluji Svînțiii Tale în toate zîlele vieții noastre, prin rugările Svintei Dumnezău Născătoare și a tuturor svinților ce din veci Ț-au *bine îngăduit*” (*Dosoftei*, 46, 9-15); „Mai cade-să a *îngădui* lui Dumnezău mai bine decît oamenilor” (NTB, *FA*, 5, 29);

Poate că tot aici se încadrează și următorul caz: „Mîntuiaște-mă, de iastă lume deșartă și mă spodobește ca să stau de na drapta Svînți[i] tale cu toș cei ce-*au îngăduit* Svînți[i] tale cu bine” (CPLR, *Al.*, 91, 4-6) (într-o notă, autoarea studiului invocă DA, care consideră că s-a produs o confuzie cu vb. *a ugodi*. Probabil ca autorii DA aveau în vedere și atestările de la Mardarie Cozianul, unde sl. *ugoditi, godovati* se redau prin *a îngădui* și derivate (*Lexicon*, 257-258, 2046-2049, 3891). Credem că nu este vorba despre o confuzie, mai degrabă despre o festă pe care modalitățile de funcționare normală a limbii le joacă celor ce încearcă analize care nu se supun modalităților esențiale de existență a limbii. O greșală similară, din partea analistului, ar fi dacă, pentru cazul: „Acest lucru stă pre mîna giudeșului să oprească pre bărbatul cel vrăjmaș, ce să pornește asupra muerii sale, pentru să să veaghe să nu cumva să o strice întru ceva, măcar de-are și face muiarea pre bărbat să să pornească asupra ei, trebue *să-ș îngăduiască* firei” (LEGI Mold., 118, 10-13), am socoti că este vorba despre o confuzie cu *a îngrădi*, de pildă. În fapt, în acest caz, avem a face sensul primar, ‘permisivitate’, referința făcîndu-se la ființa socială, la caracter, care trebuie să se afle mai presus de fire, de temperament.

În cazul menționat de DA, poate fi o glisare de sens, căci toleranța, bunăvoința pot fi și din plăcere și generatoare de plăcere, grație și bucurie. E un sens special, dar nu greșală, cel mult contaminare în sensul cel mai exact și profund al termenului, fapt care se poate observa tot la Mardarie Cozianul, unde *a îngădui* se mai redă și prin *raditi* (4161, 4163).

Marca acestei clase, ilustrate cu ajutorul vb. *a îngădui*, o constituie rafinările de sens ce apar în sînul aceleiași forme, extraordinara varietate a uzurilor și a accepțiunilor, totul în cadre foarte restrînte. Exemplul oferit de acest cuvînt nuanțează clasa în care l-am încadrat (alături de *beteag* și

sicriu) prin faptul că, întrebuițind același verb - *a îngădui* -, utilizatorul limbii poate transmite variate nuanțe de sens.

Privind în paralel la sensurile etimonului, precum și la cele cu care termenul românesc se prezintă, se remarcă faptul că ele constituie nuanțe, accepțiuni ale unuia și aceluiași sens: ‘permisivitatea, îngăduința’. Pentru fiecare dintre nuanțele identificate se poate pune înainte *permisiune ca* (sau *îngăduința văzută ca*). Astfel, nuanțele, prin care circulă liantul semantic ‘permisivitate’, devin ipostaze ce descriu gradat un concept complex, extras dintr-o realitate înțeleasă deosebit de nuanțat.

Granițele dintre sinonime devin uneori friabile, nu din cauza scăderii capacităților de analiză ale utilizatorului limbii, ci datorită faptului că, mereu recreându-se, adică perpetuu raportându-se la realitatea percepută prin simțuri și trecută prin conștiință, limba interacționează continuu cu aceasta, ceea ce, la nivel semantic, înseamnă că termenii tind permanent să se acomodeze cu conceptele pe care le poartă, dar și unii și celelalte pulsează doar arareori în același ritm. Acesta este, poate, principalul motiv pentru care nevoile funcției de comunicare impun adeseori utilizarea de clișee, de modalități convenționale care poartă gândurile între vorbitori, dar de fiecare dată cu acuratețea cu care este surprinsă coincidența ritmului dintre mișcarea limbii (mai lentă) și cea a conceptului (mai dinamică). Mai mult decât atât pot fi friabile granițele dintre nuanțele de sens ale unuia și aceluiași cuvânt. Astfel de cuvinte pot, totuși, funcționa, sub două condiții. Populația care le utilizează, fie renunță la majoritatea nuanțelor care ridică probleme sau la întreg halo-ul de nuanțe și se fixează pe sensul de bază (sau transformă o nuanță ori un manunchi de nuanțe în sens de bază), fie face efortul de a construi tipare (de uz gramatical și lexical-semantic) relativ clare, pe care le promovează prin, mai cu seamă prin frecvență și constanța uzului.

Ca multe alte cuvinte provenite din această limbă, și acesta s-a răspândit și aclimatizat foarte bine în română. Totodată, deși naturalizarea termenului a presupus încadrarea sa în noul sistem, conviețuirea românilor cu nativii maghiari - mai cu seamă pe o porțiune a teritoriului românesc -, dar și presiunile de ordin cult, precum și prin diferiți factori încărcăți cu prestigiu au făcut ca relația dintre termenul împrumutat și situația sa din limba primitoare, pe de o parte, și termenul din maghiară și situația sa de acolo să nu se rupă.

4.3. Un alt termen este rom. *sicriu* (< magh. *szekrény*). *Dicționarul limbii române literare contemporane*³⁰, dă ca prim sens pentru *sicriu* ‘obiect în formă de ladă, de obicei de lemn, în care se așază mortul pentru a fi înmormântat; coșciug, raclă’, iar ca sens secund ‘ladă, cutie’, apoi ‘scrin, dulap’, în vreme ce DLR indică două sensuri, cel ‘învechit și popular’ ‘cutie, sertar’ și cel actual³¹. Cuvântul apare în textele vechi cu sensul generic ‘ladă (eventual destinată depozitării unor obiecte de preț)’, apoi cu referire la Arca lui Noe, la Arca Legământului³² și la împletitura smolită în care Moise a fost pus pe Nil: ‘„acel svînt *secrii* cu odoarale ceale sufletești ale svîntului” (vs, 85, 33); *secrie*, glosat *vistear* (vs, 11, 22); ‘„în trei *secrie* mare îi astrucară” (vs, 19, 40); ‘„Și fu deca văzură că e mult argint în *secriiu*, și să sui log<o>fățul împăratului și preotul cel mare și zlătarii și strînseră și numărără argintul” (BB, *4Împărați*, 12, 10); ‘„fură oarecine de la un boiarin un *secriiaș* cu bani” (LEGI Mold., 176, 30); ‘„Învii, doamne, în rrăpausul tău, tu *secriniul* sfinției tale” (PH, 131, 8); ‘„Fă, dară, ție *sicriiu* de leamne în patru muchi; și cuiuburi vei face în *sicriiu* și-l vei zmoli și pe denlăuntru și pe dennafară cu zmoală” (BB, *Gen.*, 6, 14); ‘„o au dat preoților, fiilor lui Levi, celora ce rădică *sicriiul* făgăduinții Domnului” (BB, *Deut.*, 31, 9); ‘„luo lui mumă-sa un *sicriu* de papură și-l unse cu zmoală cleioasă și puse înlăuntru copilul într-însul și-l puse în marginea gîrlei” (BB, *Ex.*, 2, 3). Pe lângă acestea, termenul cunoaște și uzul cu sensul românesc actual ‘Sarg, cercueil’: ‘„Și apropiindu-să, să atinse de *săcriiu* (iară ceia ce-l ducea stătură) și zise: «Voinice, ție zic, scoală»” (NTB, *Lc.*, 7, 14); ‘„Și deschisără *secriiul* Evfimiei și pusără sfitocele pecetluite îmbe pe pieptul svintei și încuiară *secriul* și pecetlură” (vs, 423, 22-23).

³⁰ *Ed. cit.*, vol. IV, S-Z, București, 1956, s.v. *sicriu*.

³¹ *Dicționarul limbii române*, (DLR) seria nouă, Tomul X, Partea a 3-a, Litera S, *Semn-Sîveică*, București, 1990, s.v. *sicriu*, v. și A. Scriban, *op. cit.*, s.v. *secriu*.

³² În PO, în *Ex.*, capul 25, unde Dumnezeu îi explică, printre altele, lui Moise cum trebuie să construiască Arca Legământului, se folosește des termenul *ladă*, corespunzând magh. *lada*. În *Lexiconul* lui Mardarie Cozianul sl. *КОБЧЕВЪ* apare glosat *curabie, tron, raclă* (1497), iar sl. *РАКА* se glosează prin *raclă, tron* (3032).

Privind dinspre sinonimele cu care termenul intră în relație, se observa că elementul comun nu consistă în nucleul de sens ‘cercueil’, deși ele ar putea exprima fără probleme acest sens. Arhisememul în discuție este ‘ladă’, ceea ce este în măsură să explice situațiile din limba veche în care *sicriu* apare cu sensul actual. Avem în vedere două aspecte ale chestiunii. În primul rând, ca oricare alt împrumut, și acesta intră în limbă și își caută loc în sistemul paradigmatic al limbii, prin relaționare cu cuvintele deja existente acolo și cu care putea stabili felurite relații semantice și contextuale, în încercarea de a-și găsi poziția și utilitatea în limbă. În funcție de regiune, pozițiile respective sînt mai mult sau mai puțin aglomerate, mai mult sau mai puțin deținătoare de valențe, uzul fiind mai mult sau mai puțin înclinat în a cunoaște exprimări nuanțate sau bogate. La acești factori se adaugă, desigur și forța presiunilor limbii donatoare.

Distribuția în teren a termenului, a sensurilor sale și - pentru anumite sensuri - a unora dintre sinonimele sale arată că ‘sicriu’ se redă prin *copîrșeu* și prin *tron* în Maramureș, Banat Transilvania și în puncte izolate din rest, în special din Oltenia vecină cu aria de mai sus și în Moldova de nord. În Moldova și în Muntenia *sicriu* are sensul ‘cercueil’, dar aici există un oarecare amestec al sensurilor, el putînd fi utilizat și pentru ‘ladă’, în plus, *coșciug* este un concurent cu o poziție bine delimitată, iar *raclă* încă mai are curs. Totodată, atunci cînd apare, *tron* are aici sensul ‘ladă, cufăr (în care se țin obiecte considerate mai importante)’.

Magh. *szekrény* intră în limba română cu sensul ‘Lade, Truhe’, apoi ajunge să desemneze sensuri precum ‘Kasten, Schrank’ și ‘Sarg’³³. Studiind exemplele de mai sus, precum și dinamica firească a sensurilor unui astfel de cuvînt, se observă cum, termenul maghiar își îngustează valoarea generică (‘ladă’) spre o anumită sferă (‘ladă care depozitează obiecte de preț’), după care apar specializări în direcțiile ‘coșciug cu relicve’, ‘coșciug’, ‘dulap’. În zona de influență maghiară, deși *copîrșeu* și *tron* (ultimul sinonim cu valoarea etimologică a lui *sicriu*)³⁴ nu acoperă, prin uz și la modul absolut, nevoile vorbitorilor, rămîne remarcabil faptul că, prin contact cu populația de la care cuvîntul a fost împrumutat, sensul de bază nu este abandonat, dimpotrivă, el a rămas puternic. Fenomenul care merită observat nu este dezvoltarea unui nou sens, ci faptul că există o zonă în care presiunile contactelor vii sînt atît de puternice încît *sicriu* își păstrează valoarea etimologică și nu reușește să se înscrie în cursul adoptat în zona în care, existînd, acest termen cunoaște un alt uz și un alt sens de bază.

4.4. O cu totul altă situație ne apare în cazul formei *alean*. Pentru acest termen, *Dicționarul limbii române literare contemporane*³⁵, dă ca prim sens ‘suferință, durere, amar (din cauza unei aspirații sau a unei dorințe neîmplinite)’, apoi ‘sentiment de duioșie, melancolie, nostalgie, dor’ și ‘dușmănie, potrivnicie’, cu exemple luate din texte literare sau culegeri folclorice, nu mai vechi de secolul al XIX-lea. Dicționarul Academiei (DA) pleacă de la valoarea etimologică a cuvîntului, și de la valorile prepozițională și adverbială, cuvîntul fiind unul care începe ca prepoziție, poate deveni adverb, intră în locuțiuni prepoziționale și adverbiale, după care poate cunoaște starea substantivală. Astfel, DA dă ca valori și sensuri: ‘contra, în potrivă, către’, apoi ‘aversion, inimitié, rancune, ressentiment’ și ‘chagrin, tristesse, nostalgie, souffrance, douleur; désir, mélancolie’. Totodată, aceeași lucrare observă că, alături de valorile ‘împotriva, în contra’, ca substantiv *alean* cunoaște sensurile ‘pică, necaz, dușmănie’ (cu precizarea ‘În Transilv.’), ‘melancolie, dor, nostalgie’ (cu precizarea ‘Și în Transilv., dar mai ales în Mold., *alean* exprimă un sentiment mai blînd, mai mult dureros și duios, nu răuvoitor’). Tot acolo, pentru subst. *aleaneș* se dă sensul ‘dușman’³⁶.

Dicționarul etimologic al limbii maghiare pe care l-am consultat pornește discuția asupra valorilor magh. *ellen* de la o nuanță spațială ‘e regiune, obviam, gegenüber, entgegen’, ‘adversus, circa, gegen’, ‘contra, adversus, gegen, wider’, arătînd că ‘Az *el-* ‘pars antica’ névszóból

³³ Pentru sensurile cuvîntului maghiar vezi *MAGYAR OKLEVÉL SZÓTÁR* Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota Istvan. A magyar tudományos Akadémia Megbízásából Szótárrá Szerkesztette Zolnai Gyula, Budapest, 1902-1906, s.v. *szekrény*, EWUR, s.v. *sicriu*.

³⁴ Acesta provenit din germ. dial. *truhen, truhn*, care are tot sensul ‘ladă, cufăr’.

³⁵ Dimitrie Macrea, Emil Petrovici (coord.), vol. I, A-C, București, 1956, s.v. *alean*.

³⁶ DA, t. I, Fasc. 1, București, 1907, s.v.

locativusi -n- nel *ellen*³⁷. Deși se supune la diverse întrebuințări și valențe, și generează felurite uzuri oarecum specializate, la nivel de conținut, magh. *ellen* are, de-a lungul timpului, un nucleu dur prin care exprimă ‘împotrivirea, rezistența, opoziția, dificultatea ridicată în cale, contrarietatea’: ‘contra, entgegen’, ‘ex adverso, gegenüber’, ‘certatim, un die wette’, ‘trotz zum trotz’, ‘contrarius, befindlich’, ‘feindlich, gegnerisch, entgegengesetzt, gegenteilig, widrig’, ‘dissuadere abnuere, einer sache entgegen sein, widerraten, missbilligen, bekämpfen’, ‘repugnari, reniti, widerstreben, streiten’³⁸. Toate aceste direcții au ca punct comun ideea de ‘respingere, de opoziție, adeversitatea’, atribute aparținând, prin excelență, Diavolului³⁹, de altfel unul dintre sensurile pe care, în forma sa substantivală, cuvântul îl va purta.

În vechile texte românești situația se prezintă aproximativ după cum urmează: în locuțiuni, se evidențiază valoarea primară a termenului: „(...) care lucru nu să cuveniia și era în *aleanul* năravului” (NTB, 432, 38-39); „în toată mîndriia se-au ispititu în *aleanul* nostru și pre noi, carei sîntem slugi credincioase a toată creștinătăței, ne-au bîntuit în slujba noastră” (Dî 142, 23-25); „Ce oamenii în Sodom răi era, că tare greșii în *aleanul* Domnului” (PO, *Gen.*, 13, 13); „Nu fii mărturie strimbă în *aleanul* priiatnicului tău” (PO, *Ex.*, 20, 16); „Ștergîndu care ne era **împrotivă** scrisoarea obiceiurilor care ne era *într-alean* și aceia o luo din mijlocul, răstignindu-o pre cruce” (glosat *Împrotivă*) (NTB, *Col.*, 2, 14). Aceeași valoare o păstrează și variantele adverbială și substantivală: „cînd duci darul tău la oltariu și acolo-ți vei aduce aminte că fratele tău are ceva *alean* spre tine (...) pasă întii de te împacă cu fratele tău (...)” (NTB, *Mt.*, 5, 23-24); „Slujba idolilor, fermecătoriia, pizmele, sfadele, *aleanurile*, mîniile, urgiile, îndărăptniciile, eresurile” (NTB, *Gal.*, 5, 20).

Formele substantivale care conțin sensul ‘widersacher, inimicus, hostis’ apar în: „Să vei tîlni înainte boul sau asinul rătăcit al *aleaneșului* tău, mîna-i-l acasă lui” (PO, *Ex.*, 23, 4); „Zise Domnul Domnului meu: «șăzi de-a dereapta mea pînă voiu pune *aleaneșii* tăi scaun picioarelor tale»” (NTB, *Mt.*, 22, 44); „sămînța ta birui-va porțile *aleanișilor* săi” (PO, *Gen.*, 22, 17) (menționat în Gombocz Zoltán, Melich János, *Magyar etymologiai szótár, A!-érdem*, Budapest, 1914-1930, s.v. *ellen*, cu valoarea ‘widersacher, gegner’), „Fericatu-i sufletul întărit cu credență, că tot *alenșigul* lesni-l va învinge” (VTR, 337, 32-33) (în Gombocz Zoltán, Melich János, *Magyar etymologiai szótár, A!-érdem*, Budapest, 1914-1930, s.v. *ellen*, pentru magh. *ellensig* apar sensurile: ‘inimicus, hostis, adversarius feind, gegner’)⁴⁰.

Rămîne suspendat sensul curent al cuvîntului, deja amintit prin intermediul dicționarului mai sus citate. Discutînd acest cuvînt, S. Mîndrescu afirmă: „În texturile vechi, dupe cum se vede din citațiunile de sub I (pentru sensul de bază al cuvîntului, deja date de autor, n.n.), *alean* are semnificațiunea de *contrar* și peste tot pe acea de împotrivire. În graiul viu (II) însă, sensul acesta care corespunde pe deplin ungurescului *ellen* a fost aprópe copleșit de semnificațiunea: *melancolie, dor*, avînd un rol foarte însemnat în literatura poporană”⁴¹. De asemenea, pe baza informațiilor cuiva din sudul Moldovei, autorul mai notează și sensul ‘somm’.

Deosebit de interesante, comentariile ilustrate care urmează la Mîndrescu arată cu destulă limpezime modalitățile prin care un sens generează un altul, pe baza unor nuanțe comune sau doar a unor asocieri la îndemîna mentalului comunității ce utilizează un limbaj comun, un fond comun de elemente lexicale. Acesta este unul dintre faptele care ușurează propagarea unei inovații, acceptarea și imitarea creației, impunerea ei. Adoptarea de către norma superioară și, apoi, de toți vorbitorii și chiar păstrarea exclusiv a respectivului sens (cazul actual al lui *alean* care se utilizează aproape exclusiv cu sensul ‘melancolie, nostalgie, tristețe’) este un exemplu de succes datorat și

³⁷ Gombocz Zoltán, Melich János, *Magyar etymologiai szótár, A!-érdem*, Budapest, 1914-1930, s.v. *ellen*.

³⁸ Pentru compuși și derivați v. și *MAGYAR OKLEVÉL SZÓTÁR* Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota Istvan. A magyar tudományos Akadémia Megbízásából Szótárrá Szerkesztette Zolnai Gyula, Budapest, 1902-1906, s.v. *ellenállás, ellenéz, ellenség*, unde se dau sensuri avînd nucleul ‘contra’: renixus, resistentia, renisus, widerstand’, ‘abnuo, refragor, reluctor, widersprechen, sich weigern, bekämpfen, hindern’, ‘inimicus, hostis, gegner, feind’.

³⁹ V. Al Gafton, *Numele în Biblie*, publicat în „Tabor”, Revistă de cultură și spiritualitate românească, anul II, nr. 9 (decembrie, 2008), p. 49-61.

⁴⁰ DVL glosează: *alean* ‘contra’ (120), *alenșig* ‘inimicitia’ (135), *alenș* ‘inimicus’ (136).

⁴¹ Mîndrescu *Elementele*, p. 130.

aplecării către trăirile inefabile din această categorie, pentru care se preferă denumirile simțite ca atenuante, delicate, precum și largului concurs al creatorilor de cultură, cu deosebire sensibili la modalități voalate de a denumi anumite stări.

La rîndul lor, Z. Gombocz și J. Melich observă sensul din română: „A magyarból: oláh *alean*, *alén* ‘schwermut, stiller kummer; groll wider jmden, ihm zum trotz’, aleneș (elav., egy adat 1852-ből) ‘widersacher, gegner’⁴², fără, însă, a se pronunța asupra provenienței acestora. L. Tamás, după ce dă sensurile ‘wider, contre’, ‘Widerwille, Feindschaft, Groll, aversion, inimitié, rancune’, pentru sensul al treilea, ‘Schwermut, Wehmut, Trübsal, Sehnsucht, chagrin, souffrance, douleur, désir, mélancolie’, EWUR, s.v. observă că: „Diese Bedeutung darf als schriftrum und volkssprachlich angesehen werden”.

În sfîrșit, după ce dă sensul ‘contra’ și se arată neconvins de soluția lui Cihac - de toți respinsă, de altfel - A. Ciorănescu socotește că: „**La lengua actual empieza** (s.n.) a confundir *alean* con los der. de *a alina* ‘consolar’; cf. *în farmacia mea a tot lecuitoare/ aleanuri am la chinurile-abia simțite* (Arghezi)”⁴³. Deși, prin sublimul joc de cuvinte arghezian, exemplul este excelent, întrucît lexicograful pleacă de la concluzie și nu privește la lucrările lexicografice ce discută termenul, la literatura populară în care el apare, consideră că presupusa influență se află abia la începuturi⁴⁴. În ceea ce privește ipoteza unei influențe dinspre vb. *a alina*, care ar fi generat cel de-al treilea sens al lui *alean* (cazuri ar mai fi, precum maghiarismul *șireag* cu moștenitul *șir*), considerăm că ea poate fi avută în vedere.

Totuși, deși ademenitoare, prezintă un punct slab, întrucît dorul trebuie alinat, iar nu constituie o formă de alinare. Neavînd sensul ‘dor, melancolie, nostalgie’, magh. *ellen* nu avea cum să transmită respectivul sens românei. Prin valențele sale, dar, mai cu seamă, prin uzurile pe care și le-a creat în limba română, în afara mediului în care a fost împrumutat, *alean* putea căpăta acest sens. Suvstantivarea, pierderea relației cu familia sa și, mai cu seamă, faptul că nu a fost utilizat neapărat și mereu cu valoarea sa radicală ‘diabolus’, ci și cu aceea a unei adversități - chiar dacă supărătoare, dar cu care se pot găsi căi de compromis și conviețuire -, au putut facilita, în registrul popular, dezvoltarea acestei căi de a exprima o stare inefabilă de tristețe nostalgică, suportabilă tocmai prin surprinderea ei în modalități lingvistice. Probabil că, abia apoi, registrul cult a preluat acest uz, cu toată încărcătura sa dureroasă, inefabilă, dat fiind și faptul că provenea dintr-o limba lipsită de sugestii pentru vorbitorul român din afara arcului carpatic. Ar fi unul dintre cazurile la care face aluzie S. Mîndrescu (acceptînd și observația făcută de L. Tamás), ambele registre ale limbii participînd, intrînd în acord, acceptînd, utilizînd și promovînd în colaborare sensul ‘dor, melancolie, nostalgie’.

4.5. Un caz oarecum instructiv în legătură cu precedentul este reprezentat de un posibil sens atribuit vb. *a hălădui*. DA arată că sensul etimologic al verbului este ‘a pleca (repede) dintr-un loc’, sensurile cu care se întîlnește în limba română fiind: ‘se réfugier’, ‘arriver (qqe part)’, ‘arriver à...’, ‘se sauver’, ‘vivre’, ‘décharger’, ‘accoucher’, iar „din înțelesul ‘a-și căuta scăparea prin fugă’” au apărut alte sensuri⁴⁵. Studiul dicționarelor maghiare indică un nucleu de sens care privește o acțiune ce se referă la supraviețuire (cu toată implicarea afectivă pe care o presupune), la continuare, asociate cu modalități dinamice de depășire a unui pericol (perceput ca mare, și real), prin adăpostire, refugiu, asigurare spre evitarea acestuia⁴⁶. Sensul etimologic al acestui verb se referă la ‘a căuta scăparea prin fugă’. Din sensul etimologic apar altele, precum: ‘a răzbate, a

⁴² V. Gombocz Zoltán, Melich János, *Magyar etymologiai szótár, A!-érdem*, Budapest, 1914-1930, s.v. *ellen*.

⁴³ DER s.v. *alean*.

⁴⁴ Ar fi fost suficientă și simpla anamneză a celebrei strofe eminescene, citate de toate lucrările lexicografice care discută pe *alean*: „Tresărind scînteie lacul/ Și se leagănă sub soare;/ Eu, privindu-l din pădure./ Las aleanul să mă fure/ Și s-ascult de la răcoare/ Pitpalacul”.

⁴⁵ DA, t. III, partea I, *F-I*, București, 1934, s.v. *hălădui*.

⁴⁶ V. și „Iar badea cum sosi, Carele hălădui”, citat în DA, t. III, partea I, *F-I*, București, 1934, s.v. *hălădui*, apoi, Mîndrescu *Elementele*, p. 162, unde se dă și subst. *hălăduință* ‘locuință (de refugiu)’, Macrea Dimitrie, Petrovici Emil (coord.), *Dicționarul limbii române literare contemporane*, vol. II, *D-L*, București, 1956, s.v. *hălădui*, (care dă acest sens ca învechit, actual fiind ‘a trăi undeva liniștit, ferit, în voie, în libertate’, sens care, precum lesne se observă, este puternic legat de cel primar), și EWUR s.v. *hălădui*.

dăinui, a merge mai departe', 'a scăpa', 'a crește', 'a dura' acțiuni ce se pot petrece pe diferite căi și care pot fi accentuate în diferitele lor laturi și efecte⁴⁷.

Procesul acesta prin care sensul etimologic, păstrându-se sau nu ca atare, se dezvoltă într-o inflorescență de sensuri conexe, unele mai evident relaționate cu el, altele mai estompate (prin metafore, asocieri, nuanțări, rafinări, evoluții semantice de tot felul etc.) este o caracteristică naturală a nivelului semantic, care, chiar dacă nu se întîlnește la tot pasul, este destul de des întîlnită în maghiară. Totodată, precum engleza sau germana, și mai puțin română, maghiara combină două particularități: poate crea foarte ușor derivați și poate utiliza un cuvînt în numeroase contexte, destul de diferite, atît cuvîntul cît și contextul semantizîndu-se reciproc.

Am adus în discuție acest cuvînt datorită sensului 'accoucher', menționat de DA. Privitor la acesta, Ștefan Giosu⁴⁸ arată că: „Am văzut mai sus un caz cînd sinonimul (*a da jos*) este consemnat o singură dată în anchetele pentru NALR (ALRR). Tot o singură dată apare și *a hălădui*, pe care trebuie să-l considerăm însă un «martor de eroziune» al unei arii semantice altădată destul de întinsă. Este vorba de pct. 468 (jud. Suceava), unde, după ce răspunde *naște*, *face*, informatorul menționează, între altele, că babele spun *n-o holoduit înci*. Avem aici a face cu atestarea unuia din vechile sensuri ale verbului *a hălădui* (< magh. *Haladni* 'a propăși', 'a merge mai departe'), anume, 'a naște', 'a scăpa de sarcină', consemnat astfel de unele dicționare⁴⁹. Pentru exemplificare reținem cîteva fraze dintr-o lucrare a lui S. Fl. Marian: «Dacă moașa se pricepe bine la moșit, dacă e ușoară la mîină, femeia bolnavă nu muncește mult, ci îndată *hălăduiește*»; «În unele părți din Bucovina... cum *a hălăduit* femeia și nou-născutul a sosit pe lume, moașa care l-a rădicat... zice...»; «În cele mai multe părți din Bucovina și Moldova însă, cum *a hălăduit* femeia, rădicînd moașa copilul... toarnă deasupra lui apă rece»⁵⁰.

Avînd în vedere modul cum s-a dezvoltat acest verb, sensurile sale din maghiară, apoi cele din română, precum și felul în care acestea evoluează, se transformă și se generează, credem că este riscant a susține cu hotărîre - cum consideră DA⁵¹ - că vb. *a hălădui* ar avea sensul 'a naște', 'a făta', care ar decurge din 'a scăpa', 'a se ușura de făt'.

Vechile texte românești nu înregistrează decît 'a scăpa', 'a izbăvi', 'a ține în viață', adică nuanțe contextuale, aspecte ale sensului de bază: „Și să stîlpi în mijlocul laturii și *hălădui* pre ea și lovi pre cei streini de fealiu” (BB, *2Împărați*, 23, 12); „Nici să stai pre la marginile ieșirei lor, ca să piarză pre cei ce *hălăduiescu* dentru ei” (BB, *Abdiu*, 14); „Curtea cea domnească, casele boierilor și tot orașul într-o mică de ceas cenuse au stătut, iară mănăstirile *au hălăduit*, că n-au vrut căzaccii să dodeiască” (MC, 133, 10-12); „soltanul și Cantemir cu fuga *au hălăduit*” (MC, 92, 11); „Odănoară, persii stricînd chiliile ce era la pustie a săhastrilor, veniră și la cheliia svîntului să-i strice. Și, fără veaste, le-au ieșit un leu de i-au îngrozît și i-au gonit. Și-i *hălădui* chiliia” (VS, 170, 31); „nevoîți să faceț curîndu în ce chipu veți face ca să poată ieși acestu tiranu den mijloc, că, de-ară ieși elu, noi *amu hălădui* și amu avea pace” (DÎ 113, 3-5).

Exemplele oferite de Ștefan Giosu, însă, nu pot trece nebagate în seamă, întrebarea fiind dacă, avem a face cu situații în care, realmente, *a hălădui* semnifică 'a naște'. Mai întîi, observăm că nimic din semantica termenului (nici în maghiară, nici în română) nu oferă vreo bază în sprijinul acestei ipoteze. Studiul exemplelor (de mare încredere fiind cel din ALR) arată că sensul 'a naște' este atribuit printr-o extensiune abuzivă, sau prin confuzie. Procesul nașterii poate fi redus la un moment. Chiar astfel, însă, disjungem între perspectiva centrată pe făt și cea centrată pe mamă. Pentru moașă, personaj central, a cărui prezență este mereu amintită în exemple, primordială era supraviețuirea mamei. La aceasta se referă denumirea. Exemplele provin din zona

⁴⁷ V. EWUR s.v. *hălădui*, Mîndrescu *Elementele*, p. 161-163, precum și Florea Mureșanu, *Cazania lui Varlaam 1643-1943*, Prezentare în imagini, Cluj, 1944, unde apar: „*a hălădui*, a scăpa, *hălăduit*, scăpat”, apoi: „*Hălăduire*, esc, a locui, a ședeia devenea (Laurian-Massim) (p. 220)”.

⁴⁸ În articolul *Sinonime regionale ale verbului a (se) naște*, publicat în AUI, sect. III, Lingvistică, t. XLI/XLII (1995-1996), p. 55-63.

⁴⁹ Vezi, *Dicționarul limbii române*, tomul II, partea 1, F-I, Imprimeria Națională, București, 1934, s.v. *hălădui*; August Scriban, *Dicționarul limbii românești*, Institutul de Arte Grafice „Presa Nouă”, Iași, 1939, s.v. *hălăduiesc*.

⁵⁰ S. Fl. Marian, *Nașterea la români. Studiu etnografic*, Edițiunea Academiei Române, Lito-Tipografia Carol Göbl, București, 1892, p. 42, 51, 53.

⁵¹ DA, t. III, partea I, F-I, București, 1934, s.v. *hălădui*, sensul II. 4.

Bucovinei, iar „întinderea ariei semantice” despre care vorbește Ștefan Giosu, nu depășea, probabil, zona românească de influență maghiară, „martorul de eroziune” fiind un element aparținând unor moașe de origine maghiară. În acest caz, însă, este aproape sigur că ele utilizau acest cuvânt după naștere pentru femeile care - în urma travaliului nașterii - supraviețuiau, și nu cu referire directă la actul nașterii în sine. Spre deosebire de precedentul, acest cuvânt nu a avut aceleași posibilități și, în consecință, nici aceleași șanse de a trece în limba comună și de a supraviețui. Precum precedentul, și aici avem a face cu un sens inexistent în maghiară, nedezvoltat de către maghiari, generat ca urmare a unei neînțelegeri între cei care îl utilizau cu referire la un aspect al unui proces și cei care l-au înțeles cu referire la momentul culminant al aceluiași proces.

5. Tipurile de situații prezentate au încercat să arate o parte a complexității proceselor ce determină și guvernează interacțiunile dintre limbi. Deși, precum s-a văzut, modelul a fost vorbitorul bilingv (în ipostaza de simplu vorbitor sau de traducător), multe dintre afirmații pot cuprinde și pe vorbitorul monolingv, dar trăitor în acel univers pe care contactul - în cadrele unei comunități - cu un alt neam și-a pus amprenta. Faptul acesta este evidențiat mai ales la compararea cu situația masei de vorbitori ferită de respectivul contact, ce poate împrumuta și adopta termeni proveniți de pe urma respectivului contact, dar care operează selecții pe baze mai puțin permissive și care tratează destul de diferit termenii împrumutați.

Vorbitorii români aflați în contact cu cei ai limbii donatoare epuizează sensurile și contextele pe care un termen le oferă. Ei cunosc și pun în act toate valențele aceluși termen, întocmai precum vorbitorii din a căror limbă provine. Cei care nu se află în contact cu vorbitorii maghiari, la care termenul este desprins din sfera sa de existență naturală, utilizează același termen în accepțiuni și contexte limitate, fixate pe sensuri și uzuri pe care ei înșiși le solicită.

Acesta este motivul pentru care, studiind cuvintele românești de origine maghiară, care circulă în Banat, Crișana, Maramureș, Ardeal și nordul Moldovei, observăm că ele prezintă o relativă unitate în ceea ce privește valorile, uzurile și contextele cu care se întrebunțează.

Sigle și bibliografie

ALR I₁ = *Atlasul linguistic român* de Muzeul Limbii române din Cluj, sub conducerea lui Sextil Pușcariu, Partea I, (ALR I) vol. I, *Părțile corpului omenesc și boalele lui* de Sever Pop, Cluj, 1938

ALR I₂ = *Atlasul linguistic român* de Muzeul Limbii române din Cluj, sub conducerea lui Sextil Pușcariu, Partea I, (ALR I), vol II, *Familia, Nașterea, Botezul, Copilăria, Nunta, Moartea*, de Sever Pop, Sibiu-Leipzig, 1942

ALR II = *Atlasul linguistic român*, de Muzeul Limbii române din Cluj, sub conducerea lui Sextil Pușcariu, Partea II, (ALR II), vol. I: *A. Corpul omenesc, boale (și termeni înrudiți) B. Familia, Nașterea, Copilăria, Nunta, Moartea, Viața Religioasă, Sărbători C. Casa, Acareturile, Curtea, Focul, Mobilierul, Vase, Scule*, de Emil Petrovici, Sibiu-Leipzig, 1940

AUI = „Analele Științifice ale Universității «Al.I. Cuza» din Iași”, secț. III, 1957 ș.urm.

BB = *Biblia 1688*, ediție întocmită de V. Arvinte, I. Caproșu, Al. Gafton, Laura Manea, N.A. Ursu, vol. I-II, Iași, 2001, 2002

CB = *Codicele Bratul*, ediție de text de Al. Gafton, Iași, 2003

CCÎ = Coresi, *Carte cu învățătură* (1581), publicată de Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, vol. I, textul, București, 1914

CPLR, *Al.*, = *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, VI, *Alexie, omul lui Dumnezeu*, studiu filologic (...) de Maria Stanciu-Istrate, *Lemnul crucii*, studiu filologic (...) de Emanuela Timotin, *Disputa lui Isus cu Satana*, studiu filologic (...) de Liliana Agache, București, 2001

CPLR, *Blajini*, = *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, III, *Călătoria lui Zosim la blajini*, studiu filologic (...) de Maria Stanciu-Istrate, *Bertoldo*, studiu filologic (...) de Magdalena Georgescu, București, 1999

DA = *Dicționarul limbii române*, București, 1913–1949

DER = Alejandro Cioranescu, *Diccionario Etimológico Rumano* Laguna, 1958

DÎ = *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, text stabilit și indice de Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Magdalena Ioniță, Alexandru Mareș și Alexandra Roman-Moraru, Introducere de Alexandru Mareș, București, 1979

DLR = *Dicționarul limbii române*, serie nouă, București, 1965 ș.urm.

Dosoftei = Dosoftei, *Dumnezeiasca liturghie 1679*, Ediție critică de N.A. Ursu (...), Iași, 1980

DVL = *Dictionarium Valahico-Latinum Primul dicționar al limbii române*, studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, București, 2008

- EWUR = Lajos Tamás, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im rumänischen*, Budapest, 1966
- Gombocz Zoltán, Melich János, *Magyar etymologiai szótár, A!-Erdém*, Budapest, 1914-1930, *erdő-faristár*, Budeapest, 1934
- GR = *Graiiuri românești din Basarabia, Transnistria, nordul Bucovinei și nordul Maramureșului. Texte dialectale și Glosar*, Maria Marian, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, București, 2000
- Istoria limbii române literare Epoca veche (1532–1780)*, de Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Constantin Frîncu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru și Mirela Teodorescu, coordonator Ion Gheție, București, 1997
- LEGI Mold. = *Carte românească de învățătură 1646*, ediție critică, (coord. Andrei Rădulescu), București, 1961
- LEGI Munt. = *Îndreptarea legii 1652*, ediție coordonată de Andrei Rădulescu, București, 1962
- Magyar értelmző kéziszótár*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008
- Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-românesc și tâlcuirea numelor din 1649*, publicate cu studiu, note și indicele cuvintelor românești de Grigorie Crețu, București, 1900
- Mîndrescu *Elemente* = Simeon C. Mîndrescu, *Elemente ungurești în limba română*, București, 1892
- MC = Miron Costin, *Opere*, ediție critică (...) de P.P. Panaitescu, București, 1958
- MOXA = Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, București, 1989
- NTB = *Noul Testament*, tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, mitropolitul Transilvaniei, reeditat după 350 de ani cu binecuvîntarea înalt prea sfințitului Andrei, arhiepiscopul Alba Iuliei, Alba Iulia, 1998
- PH = *Psaltirea Hurmuzaki I*, Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, București, 2005
- Philippide A., *Principii de istorie a limbii*, în *Opere alese Teoria limbii*, editate de G. Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil, cu un studiu introductiv și comentarii de G. Ivănescu, București, 1984
- PO = *Palia de la Orăștie (1582)*, ediție de V. Arvinte, I. Caproșu, Al. Gafton, S. Guia, vol. I, Iași, 2005, vol. II, Iași, 2007
- Scriban August, *Dicționarul limbii românești*, Iași, 1939
- Szabédi L., *A magyar nyelv a finnbegar és az indoeuropai nyelvek közös eredetének bizonyítékai őstörténete*, Bukarest, 1974
- TRDW = H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden, 1985 (cu etimologii revăzute de Vasile Arvinte)
- VARL = Varlaam, *Opere*, alcătuire, transcriere a textelor, note și comentarii, glosar și bibliografie de Manole Neagu, Chișinău, 1991 (s-a consultat și Varlaam, *Cazania (1643)*, ediție îngrijită de J. Byck, București, 1965)
- VS = Dosoftei, *Viața și petrecerea svinților, Iași, 1682-1686*, ediție de Rodica Frențiu, Cluj, 2002